

Osvrti, prikazi, recenzije

Osvrt

Leo Strauss

Grad i čovjek

Antibarbarus, Zagreb, 2004., 215 str.

Leo Strauss jedan je od najutjecajnijih, ali i najkontroverznijih političkih filozofa 20. stoljeća. Njegovo se ime, među ostalim, veže uz konzervativnu obnovu pedesetih godina prošlog stoljeća u SAD-u, sumnju u uspjeh projekta moderniteta, kritiku suvremene liberalne demokracije i političke znanosti, što objašnjava njegovu nepopularnost u politološkoj zajednici. Svaki, pak, pokušaj obrane Straussa unaprijed je otežan dvama obeshrabrujućim preprekama. Strauss, naime, nikada nije detaljno i sustavno izložio svoju teorijsku poziciju, nego se o njoj može zaključivati iz njegova specifičnog hermeneutičkog pristupa velikim tekstovima iz povijesti političke filozofije, u kojemu sama metoda interpretacije nije manje važna od zaključaka koje Strauss iznosi. Ukratko, taj pristup uzima u obzir da svako društvo počiva na određenim pretpostavkama koje njegovi članovi prihvaćaju i smatraju ispravnima, dok je filozofija potraga za istinom, odnosno postavljanje fundamentalnih pitanja, koja mogu ugroziti te pretpostavke. Da bi zaštitili sebe od progona društva, ali i samo društvo od pogubnih posljedica potrage za istinom, veliki su mislioci svoj nauk izložili između redaka, skrivajući ga od filozofiji nesklone većine naoko potvrđujući prevladavajuća mišljenja te ostavljajući tragove u tekstu koji samo pažljivim i inteligentnim čitateljima omogućuju da otkriju njegov pravi smisao. Osim toga, ako se uzme u obzir da Strauss kaže kako “Čitanje prethodi pisanju (...) Čitanjem učimo pisati (...) Možemo, dakle, steći neko predznanje o spisateljskim navikama autora proučavanjem njegovih čitateljskih navika.”¹ te ako “javno priopćavanje filozofijske ili znanstvene istine nije moguće ili (...) nije poželjno”, ne samo u vremenima zabrane ili potiskivanja slobode govora i istraživanja, nego “u svim vremenima”², nije pretjerano pretpostaviti da je i on pisao onako kako je čitao velike tekstove. Drugim riječima, to bi značilo da je u svojim radovima dijelom potvrđivao prevladavajuća mišljenja svoga vremena, dok je svoj pravi nauk (ako se o tome uopće može govoriti) izložio između redaka (poprilično smion, iako interpretativno koristan pokušaj otkrivanja Straussova pravog nauka jest studija Shadija B. Druryja *The Political Ideas of Leo Strauss*, New York, 1988.). U tom bi nas slučaju sama činjenica da Strauss to čini, neovisno o sadržaju njegova eventualnog *skrivenog* nauka, navela da si postavimo pitanje koje u drukčijem kontekstu postavlja i sam Strauss: od “kakve bi mogla biti koristi” takva literatura “u istinski liberalnom društvu”³? Ili, preciznije, koje su to *plemenite laži* na kojima počiva društvo koje sebe proklamira kao liberalno i otvoreno, u kojemu je sloboda izražavanja i istraživanja zajamčena kao temeljno pravo te koja to *istina* može ugroziti takvo društvo? Tako dolazimo i do razloga koji odvrća

¹ Strauss, L., 2003.: 133² *Ibid.*: 33³ *Ibid.*: 35

od nekritičkog apoloiziranja Straussa. On nas, naime, svojim primjerom upozorava da ni jedno učenje ne uzimamo kao dogmatsku istinu, nego kao poziv na otvoreno promišljanje fundamentalnih pitanja i problema vlastitog vremena.

Našoj znanstvenoj i široj javnosti Strauss je dosad bio poznat zahvaljujući prijevodima triju njegovih djela: *Prirodno pravo i istorija* (1971., Sarajevo, Veselin Masleša), *O tiraniji* (1980., Zagreb, GZH) i *Progoni i umijeće pisanja* (2003., Zagreb, Disput). Od ukupno petnaest knjiga i osamdesetak članaka koji su objavljeni za vrijeme i nakon njegova života, vrijedi još izdvojiti: *Spinozina kritika religije* (1935.), *Hobbesova politička filozofija* (1936.), *Misli o Machiavelliju* (1958.), *Što je politička filozofija?* (1958.) i *Povijest političke filozofije* (zajedno s J. Cropseyjem, 1963.). Studija *Grad i čovjek* proširena je verzija predavanja, što ih je autor održao 1962. na Sveučilištu države Virginia, a kao knjiga prvi je put objavljena na engleskom 1964. godine. Hrvatski prijevod, za koji su zaslužni Nikica Petrak i Marko Gregorić, izašao je 2004., u okviru biblioteke *Antibarbarus*.

Na samom početku knjige Strauss ističe da je tema političke filozofije grad i čovjek. Odmah potom dodaje da su grad i čovjek "izričita tema klasične političke filozofije" te da "gradeći na klasičnoj političkoj filozofiji, moderna je politička filozofija preobražava i tako se više tom temom ne bavi u njenim izvornim pojmovima"⁴. Prema mišljenju klasika, najbolje je ono uređenje koje je u skladu s prirodom. S obzirom na to da čovjek po prirodi teži uzvišenosti ili savršenstvu, najbolje uređenje bit će usmjerenom ostvarenju tog cilja. Preobrazba o kojoj Strauss govori započinje "premještanjem akcenta sa prirodnih dužnosti ili obaveza na prirodna prava", čime je "pojedinaac, ego, postao (...) centar, ili suština moralnog sveta, pošto je čovek – kao ono što se razlikuje od čovekovog cilja, postao taj centar ili suština"⁵. Temelj je političkog poretka u vrijeme moderne u čovjekovoj primarnoj želji – želji za samoodržanjem ili strahu od nasilne smrti. Moglo bi se, dakle, reći da tako shvaćen politički poredak na određeni način jest utemeljen u ljudskoj prirodi, odnosno u čovjekovu najprirodnijem strahu – strahu od smrti, ili njegovoj najprirodnijoj želji – želji za samoodržanjem. No, priroda pritom ima samo negativnu ulogu, ona čovjeka primorava na zasnivanje političkog društva. "Taj cilj nije nešto čemu čovjek po prirodi teži, nego nešto na što je po prirodi prisiljen."⁶ Čovjek nije po prirodi društven, on se primorava postati društvenim. Zadaća je političkog poretka uspostavljanje pravila koja svakome osiguravaju samoodržanje. Sve što prelazi taj minimalni zahtjev zajedničkog života prepušteno je privatnom odabiru svakoga pojedinog člana društva i shvaća se kao potraga za vlastitom srećom. Sukladno tomu, politički poredak više nema za cilj ostvarenje ljudske uzvišenosti, budući da uzvišenost ili savršenstvo po prima privatni karakter. "Cilj kome želja teži, sekundaran je. Primarna činjenica je želja. Ali, ta želja, taj nedostatak nečega, ne shvaća se više kao nešto što označava potpunu, savršenu celinu. Neophodnost života se više ne shvata kao potreba za kompletnim ili dobrim životom, već kao nešto što je neizbežno. Zato zadovoljenje želja više ne ograničavaju zahtevi za dobrim životom, već ono postaje besciljno."⁷

Svođenje zahtjeva zajedničkog života na minimalne uvjete potrage za vlastitom srećom svakoga pojedinog člana društva potaknuto je nadom u njihovo "puno pomicanje"⁸, koja je u osnovi projekta moderniteta. Smatralo se da čovjek, kao racionalno biće, može prihvatiti da je u njegovu samointeresu da žrtvuje dio svoje prirodne neo-

⁴ Strauss, L., 2004.: 5

⁵ Strauss, L., 1971.: 214

⁶ Strauss, L.: 2004.: 41

⁷ Strauss, L., 1971.: 215

⁸ Pippin, R. B., 1995.: 143

visnosti u korist zajednice, koja mu sa svoje strane osigurava da autonomno određuje sadržaj svoga dobra kao i način njegova ostvarenja. Kako bi se taj cilj ostvario, samo je potrebno čovjeku osvijestiti njegov racionalni karakter. Drugim riječima, potrebno je opće prosvjetećenje, odbacivanje svih predrasuda, velikih istina, religijskih dogmi, praznovjerja i općenito, svih koncepata zajedničkog života koje čovjek kao racionalno, u sebi utemeljeno biće i po svom općenitom karakteru jednak drugim ljudima, ne može prihvatiti. Ili, Straussovimi riječima, potrebno je “kraljevstvo opće tame (...) zamijeniti republikom općeg svjetla.”⁹ Posljedica privatizacije čovjekove uzvišenosti i općeg prosvjetećenja vrijednosno je neutralni i ne-filozofijski karakter Znanosti, koja treba intelektualno zagospodariti prirodom i tako dovesti do univerzalnog blagostanja, odnosno olakšanja čovjekova položaja izumima i otkrićima sve većeg broja sredstava za ostvarenje njegovih potreba, odnosno uvećanje njegove sreće. “Napredovanje prema sve većem blagostanju postat će time, ili će omogućiti, napredovanje prema sve većoj slobodi ili pravdi. Taj će napredak nužno biti i put prema društvu koje obuhvaća jednako sva ljudska bića: univerzalni savez slobodnih i ravnopravnih nacija, od kojih se svaka sastoji od slobodnih i ravnopravnih muškaraca i žena”.¹⁰ Međutim, vrijednosno neutralna Znanost ne može ništa reći o mudroj primjeni svojih rezultata, a 20. je stoljeće izazvalo sumnju u to da je “obilje dovoljan, pa i nužan uvjet sreće i pravde”, tj. pokazalo je da “bogatstvo ne liječi ona najdublja zla”.¹¹ O mudroj primjeni znanstvenih rezultata ne može ništa reći ni politička filozofija, jer se ona, kao naličje vrijednosno neutralne znanosti, pretvorila u ideologiju. To se najbolje očituje u činjenici što se politička filozofija, prihvaćajući pretpostavku da neograničen progres dovodi do univerzalnog blagostanja, više ne bavi promišljanjem najboljega političkog poretka koji može dovesti do ostvarenja ljudske uzvišenosti, nego se pretvorila u povijest političke filozofije, logiku ili, jednostavno, empirijsku političku znanost koja daje “striktno činjeničnu deskripciju očiglednih postupaka, kakvi se mogu zapaziti u koncentracionim logorima, i možda isto tako činjeničnu analizu motivacija onih koji čine takve postupke.”¹²

Zbog svega toga Strauss se okreće onoj tradiciji koja je za svoju izričitu temu imala odnos grada i čovjeka, ili modernim rječnikom rečeno, pojedinca i društva, koja nije vjerovala u temeljno suglasje filozofije ili znanosti i naroda i koja nije smatrala da fundamentalni filozofsko-politički problem može biti riješen prosvjetiteljskom ulogom filozofije. Strauss se ponajprije okreće predznanstvenom ili zdravorazumskom shvaćanju političkih stvari koje je prisutno u Aristotelovoj *Politici*.

Strauss ističe da je, prema tradicijskom shvaćanju, Sokrat, a ne Aristotel, začetnik političke filozofije ili političke znanosti, jer je filozofiju spustio s neba u gradove i obvezao je da se bavi ljudskim stvarima. On ju je spustio u gradove, a ne na zemlju, jer je zemlja *majka svih stvari* i, prema tome, nadljudska. To znači da Sokrat još nije filozofiju obvezao na propitivanje prirode i da ljudske stvari nisu isto što i ljudska priroda. Međutim, i prije Sokrata postojali su filozofi koji su proučavali ljudske stvari. No, oni su smatrali da stvari koje su po prirodi stoje na suprotnom polu od stvari koje su po *nomosu* (ili konvenciji), tj. koje ovise o ljudskom mišljenju, i da su te posljednje neusporedivo niže od prvih. S obzirom na to da politička znanost pripada stvarima koje su po *nomosu*, to i nije ozbiljna disciplina. Za razliku od tog shvaćanja, Sokrat smatra, zadržavajući distinkciju između prirode i konvencije, da i u ljudskim stvarima postoje stvari koje su po prirodi te je zbog toga politička znanost

⁹ Strauss, L., 2003.: 32

¹⁰ Strauss, L., 2004.: 7

¹¹ *Ibid.*: 9

¹² Strauss, L., 1971.: 52

najozbiljniji posao. Te se stvari otkrivaju u konvencijama ili zakonima. Konvencije, pak, potječu od ljudskih mišljenja i čina, koji su određeni prethodnim mišljenjima i činima te su zbog toga nužna, odnosno prirodna. No, koliko god da su određena mišljenja autoritativna i prirodna u navedenom smislu, ona proturječe drugim mišljenjima. Stoga je i Sokrat bio primoran transcendirati mišljenja u smjeru znanja, odnosno “prijeći put od zakona do prirode, uspeti se od zakona do prirode”¹³.

Bez obzira na to što je Sokrat taj put prešao s posebnom budnošću i oprezom te što je i dalje “pretežno, ako ne i isključivo, ostao zaokupljen ljudskim stvarima”¹⁴, Strauss smatra da je utemeljitelj političke znanosti Aristotel. Njegovo je shvaćanje politike zdravorazumsko, što znači da je upućeno samo moralno kreposnim ljudima, dobro odgojenoj gospodi, tj., njegova je politička znanost “opis nepisanog zakona ljudskog djelovanja koji prepoznaju dobro odgojeni ljudi ...”¹⁵. Dakako, čovjek bi se mogao zapitati zašto treba biti pristojan, ali “čineći to čovjek bi već time prestao biti gospodinom, jer pristojnost je već po sebi vrijedna izbora.”¹⁶ No, to ne znači da neće biti ljudi, npr. onih nedostatnog odgoja, koji neće postaviti to pitanje. Zato je potrebno dokazati da je moralna krepost čovjekov prirodni cilj, a taj se cilj spoznaje “teorijskom znanošću, kroz znanost o prirodama”¹⁷. No, Strauss ističe da Aristotel ni ne pokušava dati takvo utemeljenje, odnosno da prakticiranje moralne kreposti ne pokušava izvesti iz nekoga višeg načela.

Ipak, na drugom mjestu Strauss kaže kako je za Aristotela politička filozofija po traga “za onim političkim poretom koji je posvuda u najboljem skladu s prirodom”¹⁸, jer on, smatra Strauss, “mora dokazati da je grad kao grad po prirodi”¹⁹. To znači da čovjeka priroda sklanja na stvaranje gradova ili da je stvaranje gradova čovjekov prirodan cilj. Drugim riječima, “čovjekov najviši cilj, sreća, isti” je “za pojedince kao i za grad.”²⁰ No, ljudi su po prirodi nejednaki pa grad, prema tome, mora imati neegalitaran karakter, on mora poštovati prirodni red potreba ili ciljeva, a “najviši prirodni čovjekov cilj je teorijsko razumijevanje ili filozofija.”²¹ Postizanje tog cilja ne zahtijeva moralnu krepost, tj. “pravedna i plemenita djela kao vrijedna po sebi” nego samo kao sredstvo kojim će filozof “osigurati uvjete svog filozofiranja.”²² Stoga za čovjekov najviši cilj, kontemplaciju, nisu nužni drugi ljudi, on ih samo koristi kad je to nužno, kako Strauss kaže, da osigura uvjete svog filozofiranja. Čovjekov je najviši cilj, dakle i njegov najprivatniji, ili najsebičniji cilj. On transcendirira grad, tj. on je transpolitički, ili granica političkoga. Na temelju toga moglo bi se tvrditi, zaključuje Strauss, da je Aristotel suglasan s modernim liberalizmom. Ipak, on se od tog liberalizma razlikuje jer ograničava transcendenciju samo na ono najbolje u čovjeku. “Čovjek transcendirira grad samo potragom za istinskom srećom, a ne tražeći sreću kako god se ona shvaćala.”²³

Prema Straussovom mišljenju, Aristotel je osnivač političke filozofije ili političke znanosti, a ne Sokrat, koji je svoj život proveo u usponu prema ideji dobra i nije se

¹³ Strauss, L., 2004.: 21

¹⁴ *Ibid.*: 21

¹⁵ Mewes, H., 1995.: 110

¹⁶ Strauss, L., 2004.: 26

¹⁷ *Ibid.*: 26

¹⁸ *Ibid.*: 18-19

¹⁹ *Ibid.*: 43

²⁰ *Ibid.*: 46

²¹ *Ibid.*: 27

²² *Ibid.*: 27

²³ *Ibid.*: 46

imao kad baviti političkim stvarima. No, još je važnije što je Aristotel otkrio moralnu krepost i postavio je kao najviši građaninov cilj, a političkoj znanosti namijenio da “čuva perspektivu građanina ili državnika, ili da je potpuno svjestan oblik ‘zdravorazumskog’ shvaćanja političkih stvari.”²⁴

U drugom eseju Strauss interpretira propitivanje pravednosti, što su ga se prihvatili Sokrat i njegovi sugovornici u Platonovoj *Državi*. Za razliku od Aristotelove *Politike*, koja je traktat i u kojoj čujemo samog Aristotela, *Država* je pisana u obliku dijaloga i to dijaloga specifične vrste, u kojemu Platon progovara kroz svoje glasnogovornike. Pritom, kako nas Strauss upozorava, ne možemo unaprijed pretpostaviti da Platon ima samo jednog glasnogovornika, niti možemo ijedan iskaz nekog od njegovih likova, bez velikog opreza izričito pripisati Platonu. Također, moramo voditi računa ne samo o tome što je izrečeno, nego i tome što nije, kao i o okolnostima samog razgovora, karakteristikama sugovornika, njihovom načinu života itd. Taj tzv. platonovski dijalog zasniva se, uopćeno rečeno, na dvama načelima: najprije, govornik koji priopćuje neki svoj nauk razgovara s jednim ili nekoliciinom ljudi koje dobro poznaje i stoga može prilagoditi ono što govori sposobnostima, karakteru i raspoloženju svojih sugovornika te, potom, takav se dijalog nikada ne vodi između ljudi koji su međusobno jednaki ili bi se o njima moglo misliti kao o takvima.

Razumijevanje Platonova nauka (ili filozofskog pitanja) ne može se razdvojiti, ističe Strauss, od razumijevanja oblika u kojemu je prikazan (ili književnog pitanja). Štoviše, “... za početak moramo čak veću pažnju posvetiti ‘obliku’ nego ‘tvari’, budući da smisao ‘tvari’ ovisi o ‘obliku’ ... pravo shvaćeno, književno pitanje je pitanje o odnosu društva i filozofije.”²⁵

Temeljni problem kad je posrijedi pravednost jest to što se ona “pokazuje kao umijeće koje, s jedne strane, doznajuće svakome građaninu ono što je dobro za njegovu dušu i koje, s druge strane, određuje zajedničko dobro grada.”²⁶ Poteškoća ne bi bilo kad bi postojala stroga usporednost između čovjeka i grada. Tada bi dobar grad tvorila tri staleža: vojnika, stjecatelja novca i vladara, koji odgovaraju trima dijelovima duše: hrabrosti, žudnji i razumu, a pravednost bi bila u tome da svaki dio grada obavlja posao za koji je predodređen po prirodi. Tako bi, kao što u pojedinca razum i hrabrost trebaju vladati mnoštvom žudnji, i u gradu, primjerice, ratnici trebali zauzimati viši red od stjecatelja novca. Međutim, Strauss upozorava da je usporednost duše i grada varljiva. Jer, jedan oblik žudnje je erotička čežnja za “besmrtnošću kroz sudjelovanje znanjem u stvarima koje su u svakom pogledu nepromjenjive.”²⁷ U skladu s tim, “usporednost grada i duše zasniva se na namjernom apstrahiranju od *erosa*.”²⁸ Postoji supstancijalna napetost između grada i *erosa*, pa time i između *erosa* i pravednosti; “u dobrome gradu, *eros* je jednostavno podvrgnut zahtjevima grada ... Ne postoji neki erotički stalež grada ... Domoljublje, posvećenost zajedničkom dobru mora zauzeti mjesto *erosa* koliko je samo moguće, a domoljublje je srodnije smjelosti, volji za borbu, zlobnoj zadrtnosti i srdžbi nego *erosu*.”²⁹

Svrha je platonovskog dijaloga priopćiti različitim ljudima različite stvari, u ovom slučaju glede pravednosti. On se zasniva na temeljnoj neistinitosti ili uljepšavajućoj neistinitosti, tj. plemenitoj laži. Dobar grad je nemoguć bez plemenite laži,

²⁴ *Ibid.*: 25

²⁵ *Ibid.*: 49

²⁶ *Ibid.*: 74

²⁷ *Ibid.*: 98

²⁸ *Ibid.*: 98

²⁹ *Ibid.*: 98-99; “zlobna zadrtnost”, u originalu WASPISHNESS.

“on ne može živjeti u elementu istine, prirode.”³⁰ Savršeno pravedan grad je, dakle, nemoguć, jer je protiv prirode, “protiv prirode je da bi ikada došlo do ‘prestanka zla’.”³¹ Paralela između duše i grada, na kojoj se *Država* temelji upitna je, pa i neodrživa, ističe Strauss, jer apstrahira od *erosa*, tj. od ljudske prirode. No, ona je nužna ako se želi postići bezuvjetnu predanost zajedničkom dobru i ako se želi hvaliti pravednost radi nje same, “a zašto je ta pohvala nužna, ne bi trebalo ni raspravljati.”³²

Treći esej, koji se bavi Tukididovim opisom Peloponeskog rata, pruža nam uvid u najekstremniji oblik očitovanja ljudske prirode. Strauss nas odmah upozorava da se više ne nalazimo na polju političke filozofije, u smislu potrage za najboljim političkim uređenjem, nego smo uronjeni “u najintenzivniji politički život”, u polje “borbe na život i smrt.”³³ Ipak, na neki način, nalazimo se na području fundamentalnih i nepromjenljivih pitanja, jer Peloponeski rat nije bio običan rat, niti je Tukidid običan povjesničar, koji nam daje samo kronološki ili historiografski opis ratnih zbivanja. Peloponeski je rat “prvi rat koji prema svojemu porijeklu i toku pokazuje crte političkog rata”³⁴. On predstavlja najveće kretanje nakon naduljeg razdoblja mirovanja i Tukidid ga smatra najvećim ratom dotad, ratom svih ratova. Zbog toga se u njemu očituje priroda rata, a time i priroda mira, s obzirom na to da se “sav ljudski život kreće ... između polova rata i mira.”³⁵ Usto, on se dogodio na vrhuncu Grštine, koja je vrhunac dotad poznate civilizacije te je “odveo u propast svijet grčkog polisa.”³⁶ Prikazujući ga, Tukidid nam prikazuje prirodu ili granicu svega ljudskog.

Peloponeski rat (431.-404. pr. Kr.) vodile su pomorska sila Atena i kopnena sila Sparta, svaka uz pomoć svojih saveznika. Najpriznatiji i najčešće spominjani uzrok rata je Spartina provala u Atiku, čime je prekršen tridesetogodišnji ugovor između atičkog i peloponeskog saveza. No najistinitijim, ali i najmanje spominjanim uzrokom rata Tukidid drži sve veću moć Atenjana koja je u Spartanaca izazvala strah od političke beznačajnosti i natjerala ih u rat. Taj uzrok izostaje iz *govora*, kako atenskog izaslanstva u Sparti, koje želi izbjeći rat i zbog toga opravdava atensko carstvo strahom (od Perzijanaca), čašću i interesom, ali ne spominje njegovu moć te umanjuje razliku između Atene i Sparte i uvjerava Spartance da ona nije opasna po njih, tako i spartanskog izaslanstva u Ateni, koje skriva svoj strah od sebe i od Atenjana, jer bi njegovo očitovanje već značilo mirenje s političkom beznačajnošću i priznavanje atenske premoći. S druge strane, Atena je bila prisiljena povesti taj rat, odnosno bila je “prisiljena prisiliti Spartu da s njom zarati”³⁷ jer je jedini način da sačuva svoje carstvo da ga širi, a svoju premoć da je neprestano potvrđuje. Tako se pokazuje da se najistinitiji uzrok rata nalazi u samoj logici moći koja neprestano ostaje skrivena samim akterima. No, je li to sve?

Tukidid neprestano ističe razliku između atenskog i spartanskog “načina”. Spartansku je vladavinu obilježavala republikanska jednostavnost, red, sloboda, umjerenost, poštovanje božanskog zakona, stabilan i dugovječan poredak, dok su Atenjani bili drski, inovativni, verzatilni i odgajali najbolje pojedince (Tukidid ne skriva svoju sklonost spartanskom *načinu*). “Sparta je možda bila bolji grad od Atene; Atena ju je

³⁰ *Ibid.*: 91

³¹ *Ibid.*: 111

³² *Ibid.*: 121

³³ *Ibid.*: 123

³⁴ Volkmann-Schluck, K. H., 1977.: 15

³⁵ Strauss, L., 2004.: 139

³⁶ Volkmann-Schluck, K. H., 1977.: 15

³⁷ Strauss, L., 2004.: 162

pak daleko nadmašivala po prirodnim darovima, te po svojim pojedincima.”³⁸ Atena je bila “zajednica ljubavnika”, njezini su građani bili “ljubavnici (*erastai*) svoga grada”³⁹, njihov ih je eros tjerao da svoju *dragu* okite uvijek novim biserom, bez obzira na njegovu cijenu i prepreke koje im stoje na putu (poput nepotrebnog i politički nesvrhovitog pohoda na Siciliju, nakon kojeg je započeo pad Atene). Ako, dakle, grad dostiže svoj vrhunac u erosu, grad je nužno tragedija *par excellence*, a atenski poraz u ratu njezina je najveća pobjeda⁴⁰.

Tragedija Atene i njezina pobjeda u porazu očituju se u još jednom pogledu. Njezina sklonost novini, lijepome, plemenitom, njezina želja za vječnom slavom i erotičnost njezinih građana, koja je jedan od uzroka njezine propasti, omogućila je procvat ljudskog mišljenja i “istinski univerzalizam spoznaje.”⁴¹ Tukidid, prvi filozofični povjesničar, koji je, prikazujući jedan poseban događaj, omogućio uvid u opće i nepromjenljive stvari, ipak je bio Atenjanin. Tako spoj univerzalizma grada i univerzalizma spoznaje dobiva tragično obilježje. “Ta je ‘sinteza’ dvaju univerzalizama u biti nemoguća. Najvažnije je shvatiti tu nemogućnost. Samo ako je shvatimo, moći ćemo shvatiti veličinu pokušaja da se ona nadide, te ćemo mu se moći razumno diviti.”⁴²

Literatura

- Mewes, Horst, 1995.: Leo Strauss and Martin Heidegger, u: Kielmansegg, Mewes, Glaser-Schmidt (ur.), *Hannah Arendt and Leo Strauss*, Cambridge University Press, New York
- Pippin, R. B., 1995.: The Modern World of Leo Strauss, u: Kielmansegg, Mewes, Glaser-Schmidt (ur.), *Hannah Arendt and Leo Strauss*, Cambridge University Press, New York
- Strauss, L., 1971.: *Prirodno pravo i istorija*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Strauss, L., 2003.: *Progoni i umijeće pisanja*, Disput, Zagreb
- Strauss, L., 2004.: *Grad i čovjek*, Antibarbarus, Zagreb
- Volkman-Schluck, K. H., 1977.: *Politička filozofija*, Naprijed, Zagreb

Domagoj Vujeva

³⁸ *Ibid.*: 189

³⁹ *Ibid.*: 201

⁴⁰ *Ibid.*: 201

⁴¹ *Ibid.*: 203

⁴² *Ibid.*: 204

Prikaz

David Hoffmann

*Oligarsi: bogatstvo i moć u novoj Rusiji*Metropolitan, Zagreb, 2005., 557str.
Preveo Ratko Bošković

David Hoffman proveo je šest godina, od 1995. do 2001, u Rusiji kao šef moskovskog dopisništva *Washington Posta*. Ta činjenica iz njegove profesionalne biografije bila je presudna za nastanak ove knjige. Moskovske godine Hoffman nije, naime, iskoristio samo da bi izvršavao rutinske dopisničke poslove, nego je tijekom njih obavio najveći dio istraživačkog posla za svoju svjetsku uspješnicu *The Oligarchs*, koja je izvorno objavljena 2002. u SAD-u, a u lipnju ove godine pojavilo se i hrvatsko izdanje. Dojmljivi su broj i vrsta izvora kojima se autor služio u pisanju ove knjige. Među njima, posebno mjesto zauzimaju neposredni razgovori sa svim vodećim ruskim oligarsima o kojima je pisao, a na kojima se umnogome temelje prikazi njihovih života. Hoffman je razgovarao i s brojnim ruskim znanstvenicima, novinarima, političarima, privrednicima i dr. – članovima stare komunističke nomenklature, ali i pripadnicima postkomunističkih “novih klasa”. Koristio je i dokumente, transkripte, novinske članske, memoare i znanstvene studije.

Hoffmanova se knjiga strukturno sastoji od dva dijela. Prvi dio čine “konkretne biografije” šest vodećih ruskih oligarha – prikazi fascinantnih životnih putova kakvi su mogući samo u krajnje neobičnim vremenima.

Prvi oligarh, Aleksander Smolenski, bio je siromašni, neobrazovani, ali sposobni Židov, koji je u sovjetsko doba radio kao tiskarski radnik i priučeni pekar. Tijekom *perestrojke* osnovao je privatnu

zadrugu koja se bavila izgradnjom garaža i seoskih *dača* za komunističku nomenklaturu, a uoči sloma režima 1989. i svoju banku. Banka gomila kapital na špekulaciji devizama te se, nakon netransparentnog i kriminalnog razdoblja “prvobitne akumulacije kapitala”, pretvara u uglednu banku. Smolenski je bio predmet kriminalističke istrage, ali je 1999. ona okončana odbacivanjem optužnice. Hoffman to objašnjava time što su najuspješniji tajkuni nerijetko uživali visoku političku zaštitu, o kojoj se uglavnom nikad ništa nije saznalo.

Drugi oligarh, Jurij Lužkov, bio je strojarski inženjer, *aparatičnik* zadužen za nadzor “baza povrća” u Moskvi, činovnik moskovske gradske uprave, da bi potom, kao Jeljcinov politički pristaša, postao moćni gradonačelnik glavnoga ruskog grada. Kao gradonačelnik Moskve stvorio je vlastiti imperij sagrađen na širokoj klijentelističkoj i korupcijskoj mreži u kojoj su nerazmršivo bili isprepleteni privatni i javni interesi, novac i vlast. Opstao je na mjestu gradonačelnika, pa su ga gledatelji diljem svijeta nedavno mogli vidjeti u televizijskim kampanjama kojima je Moskva nastojala dobiti Olimpijske igre koje su, na poslijetku, pripale Londonu.

Treći oligarh, Anatolij Čubajs, profesor na Institutu za primijenjenu ekonomiju u Lenjingradu, kao daroviti mladi ekonomist postao je jedan od glavnih tvoraca Jeljcinovih ekonomskih reformi, autor plana kojim su krediti privatnih banaka državi mijenjani za državne dionice naftnim tvrtkama, odnosno kojim je stvoren plan “tajkuni za Jeljcina”.

Četvrti oligarh, Mihail Hodorkovski, karijeru je počeo kao zamjenik predsjednika Komsomola u Institutu za kemijsku tehnologiju, zadužen za prikupljanje članarina. Napušta političku karijeru, procijenivši da kao Židov nikad neće dospjeti na najviše položaje, te se počinje baviti “trikovima sa samofinanciranjem”. U omladinskim znanstvenim centrima bavi se pretvaranjem negotovinskog novca u gotovinu, knjigovodstvenih rublji u

opipljive američke dolare: "... Uzimali smo", objašnjava Hodorkovski način poslovanja, "kredite od države, davali ih državnim poduzećima, naplaćivali od njih novac i vraćali ga državi" (118). Kako mu je to polazilo za rukom? Tako što je "ulagao u državne činovnike". Hodorkovski ubrzo postaje vlasnik moćne banke, a potom i najveće naftne tvrtke. Kako ga "Putin nije volio", 2005. godine osuđen je na devet godina zatvora zbog utaje poreza i drugih prijestupa.

Peti oligarh, Boris Berezovski, *pere-strojsku* je dočekao kao zaposlenik Instituta za znanost upravljanja u Moskvi. Znanost ga zapravo nije istinski zanimala, a nije vjerovao ni u to da kao Židov može izgraditi zavidnu političku karijeru: "Za mene nije bilo budućnosti u politici. Ja sam Židov. Ograničenja su bila krupna. To sam savršeno razumio" (124). Stoga se najprije upustio u trgovanje softverima gdje je zaradio "prvi novac", potom je osnovao posredničku tvrtku za poslovanje glavnoga sovjetskog proizvođača automobila *Avtovaza* s talijanskim *Fiatom*, a nedugo potom preuzeo je cijeli *Avtovaz* i izgradio vlastito automobilsko carstvo. Berezovski je, također, dospio pod udar Putina i, premda mu je pomogao da bude izabran za ruskog predsjednika, bio je prisiljen prodati svoje medijsko carstvo te napustiti zemlju.

Šesti oligarh, Vladimir Gusinski, Židov, okušao se kao kazališni redatelj i ilegalni taksist, da bi prvo bogatstvo zgrnuo kao "kralj bakrenih narukvica" i obnovitelj moskovskih stanova. Kasnije je osnovao vlastito medijsko carstvo. Putin ga je uhitio, prisilio da proda medije kako bi zauzvrat bio obustavljen kazneni progon protiv njega te je i on napustio zemlju.

Ruski oligarsi bili su više od tajkuna u ostalim europskim postkomunističkim zemljama: nisu bili samo bogatiji od njih, nego su – stvarajući privatne korporacijske vojske i obavještajne službe, svoje medije, interne sporazume o nenapadanju i paktove s vlašću – postali *kingmakeri*

koji su određivali tko će vladati Rusijom u njihovu interesu, te su tako postali stvarna vlada u sjeni. Hoffman definira oligarhe kao ljude koji su "bili bogati i postavljali su vladare" (344). U tom sklopu, osobito su dragocjeni detaljni opisi medijskih, financijskih i političkih operacija kojima su oligarsi utjecali na reizbor Jeljcina 1996., unatoč njegovoj golemoj početnoj nepopularnosti među biračima i očitoj bolesti.

Drugi dio knjige čine studije o prvim petnaestak godina ruske tranzicije iz komunizma u kapitalizam, napose o razdoblju vladavine Borisa Jeljcina tijekom koje su i nastali oligarsi. U središtu su autorove pozornosti Jeljcinove ekonomske reforme, za koje je dobio plebiscitarnu potporu većine na referendumu 1993., a koje su omogućile najnevjerojatniju preobrazbu državnog vlasništva u privatno u povijesti. Hoffman iscrpno i slikovito opisuje stvarne procese privatizacije golemoga državnog vlasništva, fenomen "aukcijske privatizacije" gdje se državna imovina prodavala javno za sitan novac kao što se slike i starine prodaju na javnim dražbama, rusku vaučerizaciju, piramidalne prijevare, nastanak "lakog novca", projekte "korupcija za demokraciju" itd. U tome "pomahnitalom kapitalizmu", praćenom "orgijom pljački", nastajalo je tržište bez ikakvih tržišnih institucija i normi, radala se ekonomska sloboda bez ikakvih pravila. Država nije bila samo nemoćna, nego često uopće nije shvaćala što se zbiva. Ipak, u svom tom metežu djelovala je neka "magična ruka" vlasti, koja je odigrala ulogu nekovrsne smithovske "nevidljive ruke" što je upravljala procesima tako što je birala pobjednike i gubitnike toga tranzicijskog čuda, dajući prvim državnim novac i povlaštene informacije, a drugima uskraćujući oboje.

U ovoj se knjizi najvrednijom čini Hoffmanova istraživačka metoda. Posegnuo je za razmjerno jednostavnim, ali istraživački vrlo zahtjevnim postupkom kojim je, slikovito rečeno, pokazao kako društveni kontekst stvara pojedinačne bi-

ografije, a kako potom te biografije počinnju oblikovati cijeli društveni kontekst. Polazeći od naoko nevažnih pojedinosti iz osobnih biografija ljudi koji će postati oligarsi, on je istodobno “pričao priču” o cijelome društvenom kontekstu u kojemu su one stvarane. Kako je društveni kontekst i omogućio nastanak oligarha, oni su povratno nastojali utjecati na njega, stvarajući ponajprije političke okolnosti koje će im ići na ruku. Kad je njihov utjecaj na politiku i vodeće političare bio ograničen i suzbijen, završile su i njihove poslovne karijere. Hoffmanova knjiga ima sve uvjete da postane kulturno djelo o rađanju “drugoga” ruskog kapitalizma na ruševinama komunizma, koje se moglo napisati samo onda kad je i napisano ili nikad više.

Mirjana Kasapović

Prikaz

Jeffrey S. Morton, R. Craig Nation, Paul C. Forage, Stefano Bianchini (ur.)

Reflections on the Balkan Wars: Ten Years After the Break Up of Yugoslavia

Palgrave Macmillan, Basingstoke / New York, 2004., 260 str.

“... ostaje pitanje zašto je Miloševiću i njegovim saveznicima međunarodna zajednica dopustila da toliko dugo terorizira toliko mnogo nevinih ljudi. Odgovor je deprimirajuće jednostavan: od početka devedesetih glavne svjetske sile više nisu smatrale Jugoslaviju značajnom u kontekstu svojih osnovnih nacionalnih interesa.” To je jedna u nizu, ali zasigurno jedna od najvažnijih teza iznesenih u knjizi *Reflections on the Balkan Wars: Ten Years After the Break Up of Yugo-*

slavia objavljenoj 2004. godine. Riječ je o izdanju nastalom temeljem Međunarodne konferencije o Balkanu održane u veljači 2002. pri mirovnim studijima na sveučilištu Florida Atlantic University u Boca Ratonu. Konferenciju tematski usredotočenu na desetogodišnjicu raspada bivše Jugoslavije i ratove proizašle iz tog raspada, uz bocaratsko su sveučilište zajednički organizirale još dvije visokoškolske ustanove: Sveučilište u Bologni i *United States Army War College*. Sudionici su se okupili na dvodnevnom skupu koji je podijeljen na osam panela problemski fokusiranih od međunarodnopravnih implikacija ratova na području bivše Jugoslavije do značajki vojnih intervencija tijekom njihova desetogodišnjeg trajanja od 1991. do 2001. godine. Konferencija je okupila, s jedne strane, znanstvenike čiji su interes upravo politički, pravni i vojni aspekti predmetnog sukoba, a s druge, profesionalno diplomatsko i vojno osoblje koje je tijekom rata neposredno sudjelovalo u njegovom zaustavljanju i kasnijoj uspostavi mira.

Knjigu su uredila četvorica autora. To su R. Craig Nation, sveučilišni profesor vojne strategije i ruskih i euroazijskih studija s U.S. Army War Collegea, njegov kolega s Florida Atlantic Universityja profesor povijesti Paul C. Forage, potom profesor istočnoeuropske politike na Sveučilištu u Bologni Stefano Bianchini, te profesor međunarodnog prava i politike Jeffrey S. Morton s bocaratskog sveučilišta koje je i ugostilo sudionike Konferencije. Upravo Morton u svom predgovoru navodi njezinu osobitost – sjedinjavanje teorijsko-političke i praktično-političke dimenzije konflik(a)ta u bivšoj SFRJ – pri čemu je sama knjiga zbornik odabranih eseja izloženih na Konferenciji. Knjiga sadržava ukupno dvanaest eseja, a prema predmetu razvrstani su u tri cjeline: Ratovi na Balkanu, Međunarodno pravo i organizacija, te Razmatranja o ratovima na Balkanu. Autori eseja većinom su Amerikanci, pa je cijela knjiga uglavnom američko viđenje uzroka, tijeka i posljedica disolucije jugoslavenske federacije od godina in-

tenzivnog sukoba na području Hrvatske (1991.-1995.) i Bosne i Hercegovine (1992.-1995.) do kasnijih događaja vezanih uz NATO-ovu intervenciju u Srbiji i na Kosovu 1999. i kronološki posljednji unutarmakedonski sukob 2001. godine.

Već je iz naslova knjige jasno da organizatori i sudionici Konferencije rat(ove) na području bivše Jugoslavije smatraju balkanskim ratovima. Iz te su perspektive svi navedeni sukobi dio jednog te istog kontinuuma, ne samo političkog i vojnog, nego i teritorijalnog i povijesnog. Pritom neki od autora prave uzroke rata protežu do neprijateljstava koja su eruptirala tijekom Drugoga svjetskog rata, a u socijalističkoj Jugoslaviji samo su privremeno zamrznuta zahvaljujući represivnu komunističkom režimu i vodstvu Josipa Broza Tita. Intenzitet sukoba koji je u manifestnu oružanom smislu izbio jedanaest godina poslije Titove smrti 1980., a prethodno generiran dugogodišnjom ekonomskom i političkom krizom, u središtu je gotovo svih eseja u knjizi. Brutalnost sukoba, stotine tisuća mrtvih i više od milijun prognanika i izbjeglica, neposredni su povodi autorima da raščlane zašto su postjugoslavenski ratovi obilježeni takvom količinom i silinom nasilja. Istodobno, većina autora analizira niz fatalnih propusta međunarodne zajednice u sprječavanju širenja toga višestapnog sukoba koji je na različite načine i u različitim trenucima zahvatio doslovce cijelu bivšu Jugoslaviju. U tom je smislu izjednačavanje Balkana s područjem bivše SFRJ metodološki netočno. No, unatoč tom kontekstu, za domaću je znanstvenu i širu javnost knjiga itekako zanimljiva, osobito u pojedinim elementima, pri čemu je njezina teritorijalno-politička nedosljednost sekundarna.

Tako već uvodni esej u prvoj cjelini naslovljenoj Ratovi na Balkanu zvuči, u najmanju ruku, polemično. Autorica Patricia Kollander s Florida Atlantic Universityja, doduše, ne govori o Balkanu nego o bivšoj Jugoslaviji, ali cijelom sukobu pridaje definiciju građanskog rata. Polazeći od neodrživosti političkog po-

retka prve Jugoslavije (1918.-1941.), čiji su antagonizmi inicirali građanski rat u sinergiji s Drugim svjetskim ratom, te kasnije Titove autokratske vladavine koja je imala represivni antinacionalistički program, autorica ističe da je uzrok raspada druge Jugoslavije (1945.-1990.) nepomirljivost ciljeva nacionalističkih elita u Srbiji, Sloveniji i Hrvatskoj na prelasku iz osamdesetih u devedesete. Pritom poprilično proizvoljno povezuje retoriku tijekom prvih višestranačkih izbora u pojedinim republikama 1990., položaj srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj i djelovanje JNA pod kontrolom srbijanskog režima. Iako Patricia Kollander ne dvoji oko ključne uloge Slobodana Miloševića i srpskog nacionalizma definiranog u Memorandumu SANU-a u započinjanju rata, njezin esej pokušava pronaći generatore nasilja u ponašanju svih strana u sukobu zaključujući da je stalnost etničkih sukoba u bivšoj Jugoslaviji jednostavno zadanost.

Sljedeća dva eseja analiziraju ratove kroz prizmu genocida i pasivnosti međunarodne zajednice, konkretno Europske Unije (prethodno Europske zajednice). Henry R. Huttenbach, profesor europske povijesti na The City College of New York, naglašava da će sukob ostati upamćen po etničkom čišćenju iako ono kao termin nema nikakvo pravno uporište (uostalom, pojam je novinarskog podrijetla). Stoga sve što taj pojam obuhvaća treba drukčije definirati, i to slijedom posljedica koje je ta politika izazvala. Pravi je naziv, prema autoru, genocid. Međutim, i Huttenbach u svom, najvećim dijelom dobro argumentiranom, eseju koristi neprovjerene informacije poput navoda da je službeni Beograd 1990. primarno tražio zaštitu srpske manjine u Hrvatskoj zabrinut zločinima nekadašnjega ustaškog režima, te da je pobuna dijela Srba u Hrvatskoj (autor koristi termin 'Krajina' izjednačujući ga s, primjerice, Slavonijom) uslijedila tek nakon što novoizabrana hrvatska vlast nije odgovorila na takva traženja. Autor je znatno informiraniji kad je u pitanju sukob u Bosni i Hercegovini gdje su, prema nje-

govu mišljenju, uz genocid, izvedeni i kulturocid (u istom kontekstu spominje i razaranja Dubrovnika), kao i pogrom motiviran spolom žrtava (Huttenbachov je termin *gendercide*). Taj se tip pogroma, primjerice, dogodio u Srebrenici u kojoj je vojska bosanskih Srba ubila, navodi autor, između osam i devet tisuća muškaraca bošnjačke nacionalnosti u dobi između 8 i 60 godina. Autor također osuđuje neregiranje ili tek zakašnjelu reakciju međunarodne zajednice na počinjeni genocid čime prethodi tezama Francesca Privitera u sljedećem eseju koji piše o istodobnosti dezintegracije Jugoslavije i integracije Europe. Autorova je poenta da se EZ (kasnije EU) unatoč potrebi djelovanja kao jedinstvenoga vanjskopolitičkog aktera u jugoslaven-skoj krizi, potom i u ratu, suočila s partikularnim interesima pojedinih članica propustivši priliku da se u vremenu neposredno nakon završetka Hladnog rata nametne kao ključni subjekt međunarodnih odnosa. Razlog? Nedostatak snažnoga političkog okvira koji bi anulirao notornu politiku ravnoteže sile, a afirmirao novu, principijelnu politiku.

Lawrence E. Cline u svom se eseju usredotočuje na položaj albanskog stanovništva na Kosovu i jugu Srbije, te u Makedoniji ističući da povlačenje JNA s Kosova nakon NATO-ove vojne intervencije 1999. ni u kom slučaju nije označio političko rješavanje statusa Kosova. Događaji koji su uslijedili – eskalacija nasilja 2000./2001. u srbijanskim općinama Preševo, Bujanovac i Medveđa u kojima živi znatan broj Albanaca i oružani sukobi između albanske i makedonske strane u prvoj polovini 2001. na zapadu Makedonije – dokaz su da je ustrajavanje međunarodne zajednice na svojevrsnom *status quo* u tom području neodrživo. S druge strane, umirovljeni britanski časnik Peter W. Reynolds u svom tekstu analizira utjecaj medija tijekom predmetnog razdoblja navodeći koliko su, primjerice, televizijske reportaže o stanju na Kosovu s početka 1999. utjecale na mobilizaciju zapadnoga javnog mnijenja protiv Miloševićeva režima. S

druge strane spektra, nastavlja autor, Radio-televizija Srbije (i većina ostalih državnih i kvazidržavnih medija) odigrala je ključnu ulogu u promicanju političkih ciljeva Slobodana Miloševića sve do njegova pada 5. listopada 2000. godine.

Druga cjelina naslovljena Međunarodno pravo i organizacija sadržava četiri eseja čiji se autori bave odgovorom UN-a na izbijanje i tijek ratova u bivšoj Jugoslaviji, zatim (ne)poštovanjem međunarodnopravnih normi glede teritorijalnog integriteta zaraćenih strana, kontinuiranim kršenjem ženevskih konvencija, te pravnim položajem NATO-ove operacije u Srbiji i na Kosovu 1999. kao anticipirajuće humanitarne intervencije. Frances Pilch i Joseph Derdzinski uvodno pišu o UN-u koji se tijekom intenzivnoga ratnog sukoba između 1991. i 1995. suočio s tragičnom političkom nedjelotvornošću s jedne, i neprijepornim humanitarnim naporima s druge strane. Autori pritom navode faktografski iscrpnu kronologiju UN-ova djelovanja na području bivše Jugoslavije, ali i oni koriste nekoliko dezinformacija poput zabrane ćirilicnog pisma u Hrvatskoj nakon prvih višestranačkih izbora 1990. godine. Međutim, veći je dio njihova prikaza rada UN-a detaljna analiza nerazmjera između glomaznosti UN-ova aparata na terenu (npr. UNPROFOR je u ožujku 1995. imao 38.599 pripadnika) i njegove prevladavajuće nedjelotvornosti koja je kulminirala masakrom u Srebrenici u srpnju 1995. godine. Kanađanin Mikulas Fabry u svom, pak, eseju raščlanjuje primjenu pravnih normi u priznavanju međunarodnog subjektiviteta sljednica bivše SFRJ zaključujući da je pogrešno tvrditi da je međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine (prije toga Hrvatske i Slovenije) uzrokovalo rat, ali da je, s obzirom na okolnosti, to ipak dovelo do rasplamsavanja sukoba, osobito u BiH. Kad je posrijedi prihvaćanje republičkih granica kao državnih granica, autor taj postupak opravdava dobro poznatim pravilom *uti possidetis juris* koje je zaživjelo čak i u slučaju Kosova 1999. godine. Na taj je način međunarodna za-

jednica prihvatila pravne, a ne etničke argumente.

Nadalje, R. Craig Nation piše o brojnim kršenjima humanitarnog prava tijekom predmetnih sukoba propitujući pravnu utemeljenost međunarodne humanitarne intervencije koja se u pojedinim dionicama rata izjednačila s vojnim djelovanjem. Autor je skeptičan u odnosu na bilo kakav tip intervencije, osim u slučaju očite eskalacije nasilja, koji nije usuglašen s postojećim normama međunarodnog prava poentirajući da su pritom fundamentalni problemi nedovoljna ekipiranost intervencijskih snaga i teškoće u vezi s nepristranošću akcije. Stručnjak za međunarodno pravo Christopher C. Joyner sa sveučilišta Georgetown University i njegov kolega Anthony Clark Arend nastavljaju temu nužnosti međunarodne vojne intervencije kao prevencije humanitarne katastrofe referirajući se na Povelju Ujedinjenih naroda čije odredbe o teritorijalnoj cjelovitosti država nisu omogućivale pravno uporište NATO-voj intervenciji na Kosovu 1999., ali je stvarna situacija nalagala hitno djelovanje međunarodne zajednice. Autori zato navode sedam preduvjeta u kojima bi preventivno vojno djelovanje u humanitarne ciljeve imalo opravdanja: (1) iscrpljenost mirotnih akcija, (2) nemogućnost djelovanja Vijeća sigurnosti UN-a, (3) primjeren karakter intervencije, (4) isključivo humanitarni motivi, (5) manifestno ugrožavanje prava čovjeka, (6) poželjnost multilateralne akcije i (7) neprotivljenje u najvećem dijelu ostatka međunarodne zajednice.

Treća i ujedno posljednja cjelina pod naslovom Razmatranja o ratovima na Balkanu pokušava iznaći najbolji način međunarodno potaknutog rješavanja međuetničkog nepovjerenja (i prijašnjeg sukoba) u Bosni i Hercegovini, analizira učinkovitost zrakoplovnih napada u ograničenom ratovanju od Koreje 1950.-1953. do Kosova 1999., te predviđa daljnju ulogu zapadnih saveznika na Balkanu. Patrice McMahon u svom tekstu o Bosni i Hercegovini i ulozi međunarodne

zajednice ističe da je uloga potonje bila presudna u rješavanju etnički determiniranog sukoba, ali da su trenutačni rezultati polovični. Razlog je tomu čest nesklad između međunarodno instaliranih obrazaca i specifičnosti same zemlje. Ključno je, smatra autorica, da institucionalni i svi ostali prijedlozi relevantni za budućnost zemlje dođu od strane bosansko-hercegovačkih aktera, a da međunarodna zajednica samo katalizira njihov dogovor, koliko god takvo rješenje djelovalo (pre)optimistično. Conrad C. Crane, ravnatelj US Army Military History Institute, sažima nekoliko desetljeća vojnih intervencija nakon Drugoga svjetskog rata čija je vodeća značajka bila masovno korištenje vojnog zrakoplovstva fokusirajući se na NATO-ove zračne udare po ciljevima u Srbiji 1999. koji su odlučujuće pridonijeli slamanju Miloševićeva napada na kosovske Albance. Napokon, Stefano Bianchini i Paul Forage iznose teze glede budućnosti angažmana zapadnih saveznika na Balkanu koja se neprestance suočava s nedostacima vizije i nepostojanja prave i usuglašene strategije. Pritom je ključna, američka strana, težište svojih nacionalnih interesa nakon terorističkih napada 11. rujna 2001. prebacila na bliskoistočna područja, pa permanentno konfliktni Balkan sve više ovisi o vanjskopolitičkom (ne)jedinstvu Europske Unije.

Knjiga *Reflections on the Balkan Wars: Ten Years After the Break Up of Yugoslavia*, na temelju iznesenog, pristupom je heterogena publikacija čiji je cilj i bio sumiranje različitih pogleda na raspad bivše Jugoslavije i konsektivne ratove, posebice iz političkoga, vojnog i pravnog aspekta. Premda dio autora zbog očite namjere da sukobljene strane tretira nepristrano, prilagođuje uzročno-posljedične veze svojim tezama i izjednačuje napadače i napadnute ne koristeći provjerene podatke, ovaj zbornik dvanaest eseja dovoljno je relevantan u svom pristupu i analizama da zavrijedi ocjenu kao jedan od sustavnijih radova na temu disolucije SFRJ i ratnim sukobima od 1991. do 2001. Autori su najviše prostora posvetili

Bosni i Hercegovini (trajanje i intenzitet sukoba) i Kosovu (uloga NATO-a), pa je knjiga upravo u tim dijelovima znanstveno-publicističko štivo zahvalno za preporuku i, ponajviše, raspravu.

Boško Picula

Recenzija

Emmanuel Todd

Kraj imperija

Masmedia, Zagreb, 2004., 227 str.

U svim analizama međunarodnih političkih odnosa rijetko ili gotovo uopće nije razmatran proces obrazovne tranzicije, odnosno opismenjivanja i demografske revolucije. Upravo su ta dva momenta temelj originalne i iznimno zanimljive knjige *Kraj imperija* koju potpisuje Emmanuel Todd. Autor je istraživač u Nacionalnom institutu za demografska istraživanja u Parizu. Todd je studirao političke znanosti na *Institut d'Etudes Politiques* u Parizu, a doktorirao na *Cambridgeu*. Njegova zapaženija djela su: *La chute finale* (1976.), *L'invention de la France* (1981.), *L'enfance du monde* (1984.), *La nouvelle France* (1988.), *L'invention de l'Europe* (1990.), *L'illusion économique* (1998.), *Après L'Empire* (2002.). *Kraj imperija* je doprinos kompeticiji između trenutačno dominantnih ideja vodećih ekstrapolatora i teoretičara međunarodnih odnosa, kao što su Samuel Huntington, Zbigniew Brzezinski i dakako, nezaobilazni Francis Fukuyama na svojem putu ka kraju povijesti.

Todd se u analizi međunarodnih političkih odnosa koristi antropološkom analizom da bi ocijenio procese i razvoj budućih aktera novoga svjetskog poretka. Demografsku revoluciju, odnosno kon-

trolu fertiliteta i obrazovnu tranziciju, odnosno opismenjivanje, u punom je opsegu prošao mali broj visoko razvijenih država koje sada ulaze u fazu postkapitalizma; veliki broj država koje su pri kraju tog prelaska, te države u kojima se upravo događaju ti razvojni procesi i koje će u budućnosti igrati veliku ulogu u preustroju međunarodnih odnosa.

Na početku, autor nas uvodi u svoj koncept analize postojećeg stanja i njegova kretanja u razvojnog procesu. Pokazuje da su razvijene zemlje koje su davno prošle svoje razvojne procese, poput Francuske i Engleske, također imale slične poteškoće kao i zemlje koje su sada u tom procesu. Tu se ponajprije misli da su religijski i građanski ratovi proizašli iz političkog aktiviranja i prekida s dotadašnjom tradicijom, te rušenje postojećih režima, odnosno u njihovo vrijeme apsolutnih monarhija. Statističkim podacima pokazuje da zemlje koje imaju usvojenu obrazovnu strukturu brže prihvaćaju procese modernosti, te da su mnoge muslimanske zemlje u fazi završetka tranzicije i kroče velikim koracima prema kraju razvojnog procesa. Stopu pismenosti, koja sve više raste, autor dovodi u vezu sa smanjenjem fertiliteta, te ove zajedno čine "nužnu komponentu napretka". Pritom ističe dvije zemlje – Pakistan i Saudijsku Arabiju – kao eklatantne primjere koji su u fazi "opismenjivanja i mentalne modernosti". U slučaju jednog pripadnika "osovine zla" – Irana – pokazuje da je na razini SAD-a u odnosu fertiliteta u svojem razvoju, te tendenciju njegova razvoja u smjeru demokratske stabilnosti. Pritom nije na odmet spomenuti nemogućnost maksimalne realizacije istih vrijednosnih varijabli – napose anglosaksonskog individualizma – u sredinama koje zbog svoje specifičnosti u razvoju, religiji, kulturi i strukturi obitelji usvajaju poseban oblik demokratskog i liberalnog individualizma koji nije identičan američkom, ali koji ima iste ciljeve i vrijednosti kao američki – profit.

Autor pokazuje razvoj Sjedinjenih Američkih Država, koje od najsnažnijeg

gospodarstva i supersile s uzornom demokracijom, postupno, "kao vojna sila, postaju svijetu nepotrebne i da se moraju pomiriti da su one samo jedna demokracija kao i druge" (19). SAD od najjačeg gospodarstva u vrijeme prije početka, te poslije Drugoga svjetskog rata, sada, na početku 21. stoljeća postaju samo jedna od velikih ekonomskih sila, uz EU i Japan, te u budućnosti uz Kinu i Rusiju. Američki se trgovinski deficit u zadnjem desetljeću 20. stoljeća povećao nekoliko puta, pa je 2000. godine dosegnuo brojku od 450 milijardi dolara. Amerika troši mnogo više nego što proizvodi, što je uzrokovalo njezinu pojačanu aktivnost u svijetu, a sve zbog pronalaženja i osvajanja novih tržišta.

Todd se u antropološkoj analizi međunarodnih političkih odnosa oslanja na klasifikaciju struktura obitelji. Pritom razlikuje tri elementa: odnos roditelja i djece, odnos braće, te vrlo bitno, pravilo ženidbe, gdje razlikuje endogamno i egzogamno. Prema njegovu mišljenju, upravo ta zadnja stavka umnogome utječe na razvoj procesa islamskog fundamentalizma. Naime, u islamskim zemljama u određenoj mjeri postoji endogamna ženidba, odnosno ženidba krvnih srodnika, posebice bratića i sestrični. To vodi u jedan oblik egalitarnosti koji je u korelaciji s nepriznavanjem autoriteta države. Stupanj endogamije varira od pojedine zemlje, tako u Turskoj iznosi 15%, u Iranu 25%, Saudijskoj Arabiji 36%, te Pakistanu 50%. Autor osobito ističe Pakistan koji je na krajnjoj granici stupnja endogamije, što u budućnosti može predstavljati realan problem u širenju i razvoju islamskog fundamentalizma.

U ostala dva aspekta razlikuje nekoliko tipova obitelji koje izravno povezuje s ustrojem nacija-država, te njihova razvoja i odnosa prema drugim nacijama državama. U svojoj klasifikaciji struktura obitelji razlikuje: nuklearnu neegalitarnu, egalitarnu nuklearnu, neegalitarnu autoritarnu i autoritarnu egalitarnu. Naime, autor na temelju strukture obitelji uspostavlja poveznicu s tipom političkog poretka.

Nuklearna neegalitarna struktura obitelji karakteristična je za anglosaksonski svijet; djeca se rano emancipiraju, a odnos roditelja i djece te njihov međusobni odnos nije jednak jer ne dobivaju identičan udio imovine. Ta je struktura obiteljskih odnosa temelj ideologije liberalizma i individualizma. Nalazi se u zemljama kao što je Engleska i u sjevernom dijelu Nizozemske, te u bivšim engleskim kolonijama, SAD-u, Australiji, Novom Zelandu.

Egalitarna nuklearna struktura obitelji ima istu karakteristiku rane neovisnosti djece, odnosno individualizma, no razlikuje se po tome što prevladava jednakost među djecom i podjela imovine je jednaka. Proizlazi iz Francuske revolucije koja liberalni individualizam transformira u univerzalnu ideju jednakosti.

Neegalitarna autoritarna struktura obitelji specifična je za srednju Europu, ponajprije Njemačku. U toj strukturi najstariji sin nastavlja živjeti s roditeljima, ima veća prava od svoje braće i nasljeđuje imovinu, ali ostaje pod očevim autoritetom. Karakteristika tih vrijednosti jest nejednakost, posebice među braćom, te podložnost autoritetu. Pritom ostala braća žive zasebno i postoji njihova tendencija ka jednakosti naspram najstarijeg koji je nejednak u odnosu na njih.

Autoritarnu egalitarnu strukturu obitelji karakterizira zadržavanje autoriteta oca nad sinovima i nakon njihove ženidbe; time dolazi do jačanja autoritarnosti ali i jednakosti, jer sinovi jednako sudjeluju u diobi imovine. Taj je tip ponajprije karakterističan za Rusiju i Kinu, ali i za područje bivše Jugoslavije. Ti su strukturalni odnosi u obitelji temelj stvaranja autoritarnih i egalitarnih poredaka.

Sukladno tome autor povezuje univerzalizam i diferencijalizam, odnosno prihvatanje drugih kao jednakih sebi i odbijanje drugih kao sebi različitih. Tako antropološkom analizom od strukture obitelji dolazimo do prihvatanja određenih društvenih vrijednosti, odnosno, ide-

ologija i njihove primjene na pripadnike drugih naroda.

Značajka Engleza jest uspješna kombinacija univerzalizma i diferencijalizma, jer u svojem kolonijalnom imperiju nisu antropološki prihvaćali, ali ni odbijali, druge narode. U anglosaksonskom vrijednosnom sustavu postoje oni koji su različiti, ali mogu postati njima slični i obratno. Superiornost Anglosaksonaca jest u njihovoj neodređenosti između univerzalizma i diferencijalizma.

Slučaj kombinacije egalitarizma i univerzalizma kod Francuza pokazao se neuspješnim. Naime, Francuzi sa svojom univerzalističkom koncepcijom jednostavno nisu mogli prihvatiti različitost drugih te su svojim imperijalnim otporom doživjeli svojevršne "vojne i političke poraze".

Kod naroda kod kojih postoji neegalitarno shvaćanje drugih, kao što je Njemačka, te kombinacija diferencijalizma i neegalitarnosti, Todd izvodi pojavu nacizma, kao nemogućnost prihvatanja drugih kao sebi jednakih.

Kod naroda čija obiteljska struktura sadržava vrijednost jednakosti, primjerice kod Rusa i Francuza, dolazi do apriornog prihvatanja drugih, odnosno univerzalizacije. No, ako se univerzalizam kombinira s autoritarnošću, kao kod Rusa, dolazi do autoritarnih i egalitarnih porredaka – komunizma. Pritom izvorna težnja jest egalitarnost svih, no zbog autoritarnosti koja prevladava kod Rusa do izražaja dolazi autoritarnost.

Na temelju tih varijabli, autor izvodi analizu trenutačnog stanja i odnosa. Pokazuje kako je anglosaksonski svijet na temelju individualne i neegalitarne obitelji, kao i uspješnim previranjem između univerzalizma i diferencijalizma dospio ispred onih naroda koji se po svojoj antropološkoj genezi nisu mogli, niti znali, prilagoditi novonastalim situacijama.

U nastavku ocjenjuje status Amerike, te tvrdi: "(...) Amerika je postala za svjetsko gospodarstvo (...) jedna vrsta crne

rupe, koja guta robu i kapital, ali koja nije sposobna u zamjenu isporučiti dobra jednake vrijednosti (...). Njihovo novo određenje kao hegemonističke sile može biti samo političko i vojno: one se moraju nametnuti kao država cijele planete, steći svjetski monopol legitimne uporabe sile" (127). Ruski pad sredinom devedesetih godina otvorio je put SAD-u da postane jedinom supersilom koja može djelovati bez neke adekvatne zadržke. Prema Toddovu mišljenju, Amerika trenutačno ne može ući u otvoreni sukob s jednom jakom silom, nego svoju moć i snagu pokazuje nad drugorazrednim i trećerazrednim silama. Nadolazeća i sve izraženija pojava islamskog terorizma Americi daje slobodne ruke za nesmetano djelovanje, osobito nakon 11. rujna. Do izražaja osobito dolazi nespojivost američkog individualizma i arapskog patrilinarnizma, koji s islamskim fundamentalizmom i američkim imperijalizmom dovodi do iskazivanja trenutačne američke superiornosti. Ideja imperijalizma SAD-a jest potpuna izolacija Rusije, držanje po strani EU-a i Japana, nedopuštanje njihova zbližavanja, te njihovo prihvaćanje Amerike kao vodeće i dominantne sile. Koristeći se terminima Brzezinskog, autor tvrdi da Amerika igra stratešku igru kojom nastoji izolirati Rusiju, istodobno imajući kontrolu nad energentima vršeći tako pritisak na Europu i Japan. Zato joj je bitna kontrola nad resursima u Perzijskom zaljevu te utjecaj na zemlje koje su u Kaspijskom bazenu, razdvajajući pritom i odvajajući Rusiju i Iran, da ne bi mogli ucjenjivati Ameriku, odnosno da bi ona mogla ucjenjivati svoje *strateške partnere* – Europu i Japan. Dakako, njoj je u interesu da arapske zemlje prihvate vrijednosti američke kulture kako bi ona i američke transnacionalne kompanije lakše i bezbolnije penetrirale na nova tržišta. Autor ističe da Euroazija u svojem razvojnem procesu ulazi u fazu kad joj za stabilnost neće biti potrebna američka prisutnost, te dolazi do zbližavanja ujedinjene Europe s Rusijom i Japanom.

Autor predviđa veliki povratak Rusije. Nakon tranzicijskih poteškoća i ko-

lapsa gospodarstva Rusija će izaći iz krize. S velikim energetske potencijalom, osobito naftom i prirodnim plinom, te svojim neposrednim utjecajem na države Euroazije, Rusija jest relevantan geostrateški čimbenik u svjetskim odnosima. Ona je trenutačno u stanju, zbog svojega golemog trgovinskog suficita, vratiti sve svoje dugove i tako u financijskom pogledu postati neovisnom o ostalim velikim igračima. Nakon velikoga gospodarskog oporavka Rusije, autor predviđa jačanje utjecaja na bivše sovjetske republike i aktivno stupanje na svjetsku scenu. Naime, Rusija je zbog svojega geografskog položaja, veličine i prirodnih resursa predodređena da bude neovisna o ostatku svijeta.

Na kraju knjige, autor možda najjašnije pokazuje svoju želju – ujedinjenu i emancipiranu Europu. Ujedinjena Europa koja je ekonomski neovisna, Europa koja je prevladala svoju imperijalnu fazu i Europa kojoj Amerika više nije potrebna – to je krajnja autorova poruka. Zapravo, Todd u svom zadnjem poglavlju ističe eurocentričnost i *Kraj imperija* je jedno osvješćivanje Europe, njezine moći, snage i njezina vodstva u pacificiranom svijetu. Europu vidi kao pacifističku, demokratsku, moćnu, kojoj Amerika više šteti nego koristi. Ujedinjena bi Europa, s francusko-njemačkim vodstvom i engleskim izborom Europe te prijateljskom Rusijom, zadala konačan udarac američkoj hegemoniji. Autor predviđa svijet bez imperija, svijet metanacija, i Europu – skupinu nacija predvođenih njemačko-francuskim vodstvom uz sudjelovanje Engleske.

Kraj imperija kod svakog će čitatelja pobuditi zanimanje za stanje i razvoj sadašnjih i budućih relevantnih međunarodnih subjekata. Korisna je svima, napose politolozima i onima koji se bave srodnim disciplinama. To je kritika američke imperijalne politike koja je eskalirala nakon 11. rujna. Pisana je vrlo čitko i pregledno, a autor bez sustezanja izlaže svoje naume. Todda svakako treba preporučiti zbog njegovih prijašnjih procje-

na koje su se pokazale točnima, kao i zbog uvođenja antropološke metode u ocjenjivanje svjetskih događaja.

Blagoja Mirčevski

Prikaz

Josef Isensee

Država, ustav, demokracija

Politička kultura, Zagreb, 2004.,
320 str.

Pojmovi države, ustava i demokracije u hrvatskoj su se politici devedesetih godina prošlog stoljeća koristili često i na različite načine. Izrazi kao što su: “imamo svoju državu”, “božićni ustav” i “gradimo demokraciju”, postali su dio političkog rječnika nekih političkih stranaka i političara, ali i prijeporne teme oko kojih su se vodile rasprave u javnosti. Ta su se tri pojma najčešće koristila (i koriste se) bez pravog razumijevanja njihova značenja, zbog čega katkad i izbijaju nesuglasice. Nakon promjene vlasti 2000. godine dolazi do slabljenja intenziteta njihova korištenja, ali u društvenim znanostima, napose u pravnim i političkim, oni se nalaze u središtu zanimanja. Mnogstvo definicija svjedoči o tome da postoje različita shvaćanja i uloge tih pojmova, ne samo u znanosti, nego i u svakodnevnoj politici. Josef Isensee, njemački pravnik i filozof države, u svojoj knjizi obrađuje ta tri pojma, ali ne strogo odvojeno, nego pokazuje njihovu povezanost i međusobnu uvjetovanost u suvremenom svijetu. On približava značenje tih pojmova čitateljima, ali mora se primijetiti da je za kvalitetno razumijevanje njezina sadržaja čitatelju ipak potrebno određeno predznanje iz područja društvenih znanosti. Njezin nedostatak je i autorovo ograničavanje na komentar njemačkoga Osnovnog (temelnog) za-

kona, dok se ostali ustavi rijetko spominju. Zato se ne vidi prolaze li državna i ustavna teorija, koje on iznosi, u nekim svojim dijelovima test političkog realiteta u pojedinim zemljama. Autor, primjerice, pokazuje razliku između formalnog i materijalnog ustava, ali ne poseže za primjerima konkretnih ustava pojedinih zemalja, čime bi jasnijom postala prava razlika između tih oblika ustava. Komentiranje i analiza njemačkoga ustavnog zakona, a izostavljanje ostalih ustavnih zakona dovodi do pitanja koji je domet njegove teorije: ograničava li se ona samo na Njemačku ili može vrijediti za cijeli krug europskih i zapadnih zemalja, te u kojoj mjeri? Ova knjiga može poslužiti samo kao jedno od djela iz cijelog niza pravne, politološke i filozofske literature koju bi čitatelj trebao obraditi kako bi stekao znanje o državi, ustavu i demokraciji. Ona svakako može pomoći onima koji su zainteresirani za ustavno pravo i političke institucije te može poslužiti kao dodatna literatura na predmetima koji pokrivaju ta područja na studijima politologije i prava.

U prvom poglavlju "Staro pitanje o opravdanju države" Isensee daje kratak pregled filozofskog shvaćanja države i potrebe za njezinim postojanjem. Pregled počinje s Platonom i njegovim shvaćanjem države iznesenim u djelima *Politeia* i u *Zakon*. Prvi spis daje idealističan pogled na državu i on nikada u povijesti nije ostvaren. Drugi spis daje realističniji pogled i predstavlja državu pravniku. U ovakvoj državi ne vladaju filozofi nego zakoni. Iako bi se moglo reći da bi se takvom mogla okarakterizirati i moderna zapadna država, pitanje je da li pored zakona i ostalih izvora prava u njoj ne postoje i još neki akteri koji na osnovi svoje volje pokušavaju biti poseban izvor prava i, prema tome, kakva bi zaista u praksi bila vladavina prava. Autor o tome ništa ne govori, ali spominje problem legitimacije države u kojem država mora opravdati samu sebe. U Aristotelovu modelu opravdanja države, država služi ostvarenju čovjekove usmjerenosti na zajednicu. Ona predstavlja *societatem*

perfectam et completam i njezina svrha je dobar život. Isensee prikazuje trostupanjušku teleologiju ustavne države prikazujući ukratko ideje Hobbesa za prvi stupanj, a Lockeja za drugi. Hobbes polazi od toga da je cilj države osigurati fizičku sigurnost svojih građana, Locke smatra da osim sigurnosti država mora osigurati i slobodu, dok se u trećem stupnju država iz građanske mijenja u socijalnu pravnu. "...pravna država razvija se u horizontu moderne države; socijalna država gradi se u horizontu pravne države." (26). Problem kako opravdati državnu vlast razlikuje se i prema tome jesu li crkva i država povezani ili je država sekularna. U Novom vijeku s Hobbesom dolazi do razvijanja teorije društvenog ugovora. Država i društvo su razdvojeni i građanin je prema državi dužan samo ono na što joj se obvezao, a ne više od toga. U današnje vrijeme ideja demokracije državi osigurava legitimnost, a ta se legitimacija vrši s pomoću pozitivnog ustavnog prava. U demokraciji se provode većinske odluke, a opravdanje za to daje Locke: pojedinac se podvrgnuo volji saveza, pa njegova individualna sloboda nije narušena ako se on ne slaže s voljom većine koja se provodi.

U drugom poglavlju Isensee piše o odnosu države i ustava. Autor smatra da su njemačka država i ustav u takvom uzajamnom odnosu po kojemu jedno bez drugoga ne može. Pri tome se ističe u preambuli Osnovnog zakona da je država, vremenski gledano, prije ustava. Umjesto nacionalnog identiteta države uvodi se ustavnopravni, a donošenje pravog ustava se odgađa do vremena stvaranja jedinstvene njemačke države. Društvo i država su međusobno suprotstavljene i predstavljaju dva odvojena sistema. Država je potrebna društvu kako bi se održalo jer mu njezina jedinstvenost omogućuje opstanak unatoč njegovoj podijeljenosti. U svom razlikovanju formalnog i materijalnog ustava, Isensee prvi svrstava u područje ustavnog prava i to je temeljni zakon neke države. Materijalni spada u državno pravo i predstavlja osnovni pravni poredak države. For-

malni potpada pod materijalni, ali ne obuhvaća svu ustavnu materiju. Autor spominje određenje države u međunarodnom pravu preko tri elementa, što jest točno, ali možda bi veće inzistiranje na četvrtom elementu koji spominje Montevidejska konvencija iz 1933. (i on sam ju navodi, ali bez ikakvog posebnog osvrtanja na nj) omogućilo dublju raspravu o tome što predstavlja državu u međunarodnom pravu danas i jesu li, prema tome, prva tri elementa zaista dovoljna za određenje države.

U trećem, i najvećem, poglavlju Isensee piše o narodu kao temelju ustava i, za razliku od prethodnog poglavlja, ovdje se manje opredjeljuje za komentar Osnovnog zakona, a više piše o narodu i ustavu općenito. Za razliku od prijašnjeg pozivanja na Boga kao izvor državne vlasti i ustava, od kraja 18. stoljeća ustavi se počinju pozivati na narod. On je onaj koji se određuje kao izvor vlasti i donositelj ustava i time ustavi dobivaju demokratski element. Taj element postaje privlačan i vojnim i totalitarnim režimima jer, iako nedemokratski, oni se pozivaju na narod kao najviši izvor vlasti. Ali pitanje je što je narod. Kao što država prethodi ustavu tako mu i narod prethodi, a da bi mogao donijeti ustav narod mora biti organiziran i imati svoje predstavništvo. To često nije slučaj pa samoovlaštena elita donosi najviši pravni akt. Velike promjene i revolucije koje se događaju u nekim zemljama ne znače rušenje države, nego promjenu ustava, a država ostaje ista, kao što ostaju i njezine izvanjske obveze. Isensee želi reći da se promjene događaju na unutarnjem planu, ali one imaju malo učinka na međunarodnopravni položaj neke države. On nadalje piše da u novije doba ustav neke zemlje postaje podložan izvanjskim utjecajima jer poštivanje ljudskih prava i demokracije nije više samo unutarnje pitanje nego nešto čime se bavi i međunarodna zajednica. Dopušta se čak i strano miješanje u unutarnje poslove neke zemlje u slučaju rušenja njezine demokratski izabrane vlasti. Kod demokratskih promjena najviši pravni akt se ponekad donosi na temelju procedure određene

prethodnim nedemokratskim poretom. U slučaju poslijeratne Njemačke, Osnovni zakon je donesen pod nadzorom i direktivama okupacijskih sila pa postoji prigovor da volja naroda time nije izražena. Ujedinjenje Istočne Njemačke sa Zapadnom 1990. g. istočnonjemački parlament je izvršio prihvatanjem Osnovnog zakona pa opet postoji prigovor da nije izražena volja naroda. Ideja o narodu kao ustavotvorcu pokazuje se kao mit koji može biti koristan jer ustavu daje stabilnost, ali može imati i suprotne učinke, primjerice biti opravdanje za revoluciju. Siéyès smatra da nacija ima toliku slobodu da ni ona sama nije i ne smije biti obvezana ustavom. Ona je subjekt ustavotvorne vlasti, ali je sama iznad ustava. Isensee pokazuje da je donošenje ustava određeno političkim uvjetima, potrebom u određenim teškim vremenima, ali i *fortunom*. “Očekivanje neograničene slobode odlučivanja ustavotvorca i neograničene provedivosti ustava utopijsko je.” (127.) Njegovo stvaranje je uvijek i pod utjecajem stvaranja drugih ustava, primjerice američkog i francuskog iz 18. stoljeća. On se ne uspostavlja odjednom, nego je to proces koji traje stalnim testiranjem u državi i društvu. Jednoglasnost pri donošenju ustava je legitimacijski ideal koji se praktički ne može ostvariti. Za njegovo donošenje je onda potrebna većina koja se opravdava time da je na samome početku demokracije postojao konsenzus između pojedinaца o tome da će većina odlučivati. Time većinski princip biva legitimiran pretpostavkom da jednoglasnost postoji na početku (iako je taj početak fiktivan), a dalje se traži većina.

Prva tri poglavlja obuhvaćaju prvu polovicu knjige, dok je druga polovica podijeljena na osam kraćih poglavlja. Kroz njih autor, među ostalim, piše o dilemi slobode, o savjesti u pravu, službi, solidarnosti i konkurenciji, te o Europi. “Demokratska ustavna država pretpostavlja narod, ali ona sebi i stvara svoj narod. On je subjekt državne vlasti i njezin objekt.” (165.) Narod se definira kao skup državljana. Država određuje tko su

njezini članovi, ali u liberalnoj demokraciji narod treba sam ostvariti svoje jedinstvo kako bi zajednica uspjela opstati. Narod tako biva određen s dvije razine: s državne i od strane svojih članova. Osnovna prava su manifestacija čovjekove slobode i ona, po Isenseeu, konstituiraju društvo. Njemački zakonodavac je ovlašten od strane Osnovnog zakona na prespodjelu sadržaja ovih prava kako bi postigao socijalnu pravednost, ali država mora paziti kad zahvaća u područja samoodređivanja koja pojedincima omogućuju osnovna prava. Ta prava pozivaju pojedinca na političko djelovanje i sudjelovanje u postizanju općeg dobra. "Osnovna se prava ne pokazuju kao sloboda od države, nego i kao sloboda za zajedničko dobro." (197.) U ustavu su tako nabrojane i osnovne dužnosti koje nisu suprotne osnovnim pravima, nego im je cilj zaštita općeg dobra. Kako bi se sloboda uspjela u ustavnoj državi sačuvati, pored pravnih instrumenata država se oslanja i na vrline i interese. Na vrlinu se pozivaju Montesquieu, Robespierre, Francuska revolucija, država realnog socijalizma. Marx kritizira Francusku revoluciju jer je čovjeka shvaćala kao *bourgeois*, a ne *citoyen*. Model interesa također shvaća čovjeka kao *bourgeois*. Od građanina se ne traži moralni trud, nego se priznaju njegovi interesi kako bi si time državni poredak pribavio prihvaćanje. Isensee vidi Osnovni zakon kao kombinaciju ova dva modela. U njemu napisana osnovna prava štite privatni interes jer slobode u njemu navedene postaju privlačne za one ambicije i aktivnosti koje se ne bi oslobodile pozivanjem na moralnu nesebičnost. Interes ipak treba i općeprihvaćena etička pravila kako bi se država i društvo sačuvali. Model vrline je prisutan u organizaciji državnih službi gdje činovnik služi i ne smije gledati na pojedinačne interese. Nositelj službe u svom se djelovanju ne može pozivati na osnovne slobode, ali izvan službe, on ih posjeduje kao i svaki drugi građanin. Državna služba ima, prema Isenseeu, svoj arhetip u crkvenoj službi u kojoj ju njezini nositelji obavljaju s ciljem postizanja duhovne svrhe. Služba znači služe-

nje i ona se u državi podjeljuje s ciljem služenja zajednici. Cilj njezinih nositelja treba biti opći interes koji ima prednost pred privatnim interesima. "Služba posreduje između apstraktnih veličine države i konkretnog čovjeka." (239.) Ona ne smije biti podložna konkurenciji niti ju sama vršiti jer tada ne bi bila potpuno predana služenju.

Odnos između objektivnog zakona i subjektivne savjesti može doći u nekim slučajevima u koliziju. Osnovni zakon dopušta prigovor savjesti kod služenja vojnog roka i njegovo zamjenjivanje civilnom službom. Na taj se način dolazi do izuzeća od opće dužnosti i davanje prednosti savjesti pojedinca. Autor postavlja pitanje kako se savjest može definirati. Savjest je, kao pravna kategorija, podložna različitom tumačenju i ovdje se javlja mogućnost njezine zloupotrebe. (Upravo na hrvatskom primjeru prigovora savjesti kod služenja vojnog roka moglo bi se doći u sumnju treba li dati prednost objektivnom zakonu ili savjesti pojedinca.) Teškoća u njezinu definiranju prisiljava njemački Savezni ustavni sud da posegne za religijskim načinom tumačenja savjesti zbog nemogućnosti da na drugi način izvede tu definiciju.

U poglavlju "Solidarnost i konkurencija kao kategorije ustavne države", autor problem solidarnosti promatra kroz shvaćanje države od strane Aristotela, Hobbesa, Marxa i kroz rimokatolički nauk o državi. Taj je nauk bio protiv pluralnosti u društvu, a za jedinstvo i odlučivanje na temelju *a priori* dane istine. U katoličkom socijalnom nauku solidarnost ima prednost pred konkurencijom jer on zastupa moralni altruizam i ljubav prema bližnjemu. Hobbes smatra da se stvaranjem države ukida stanje *bellum omnium contra omnes* unutar nje, ali između država i dalje postoji *status naturalis*. Država se više ne shvaća, kao kod Aristotela, kao savršeno i potpuno društvo, nego se ona smatra proizvodom kojim se nadvladavaju borbe i neprijateljstva iz predr državnog razdoblja i zamjenjuju se suparništvom u obliku konkurencije. So-

Recenzija

lidarnost nije potrebna u stanju u kojemu postoji natjecanje i suparništvo među pojedinim članovima društva umjesto ranijeg neprijateljstva. Dok kod Hobbesa država osigurava mir i nastaje *status civilis*, po Marxu država ne osigurava mir, nego sudjeluje u borbi kao instrument jedne klase protiv druge, a solidarnost on vidi u zajedničkom djelovanju radnika protiv izrabljivačke klase.

Doprinos ove knjige pravnoj i političkoj teoriji sastoji se u razotkrivanju nekih mitova i objašnjavanju nekih pojmova koji su uzimani “zdravo za gotovo”. Josef Isensee prikazuje, primjerice, stvaranje ustava od strane naroda kao mit koji omogućuje njegovo prihvaćanje i njegovu stabilnost, ali može kriti i revolucionarnu opasnost. Njegovo prikazivanje uporabe pojmova savjesti i službe daje mogućnost uvidjeti sadržaj tih pojmova i njihovo značenje u različitim okolnostima. Hrvatski čitatelj će tako, unatoč nedostatku knjige (autorovu ograničavanju na njemački Osnovni zakon, a uz rijetka spominjanja ostalih ustava), ipak steći mogućnost proširiti svoje znanje o ustavnoj teoriji i teoriji državnog prava.

Davor Boban

Stjepan Malović

Medijski prijevori

Izvori, Zagreb i Friedrich Ebert Stiftung Zagreb, Sveučilište u Dubrovniku, Dubrovnik, i Međunarodni centar za obrazovanje novinara (ICEJ), Opatija, Zagreb 2004., 144 str.

Knjiga *Medijski prijevori* Stjepana Malovića prvi je udžbenik Sveučilišta u Dubrovniku. Na najmlađem hrvatskom sveučilištu izraslom ponajprije iz 45-ogodišnje tradicije visokog školstva za zvanja u pomorstvu, nisu slučajno za prvi udžbenik odabrani *Medijski prijevori*, za studente novoosnovanog studija “Mediji i kultura društva”. Taj izbor simbolično upućuje na činjenicu da se dubrovačko visoko školstvo, od tradicionalnih prometnih i tehničkih, okreće ka društvenim znanostima i obrazovanju za zanimanja dvadeset i prvog stoljeća, među kojima će osobito istaknuto mjesto zauzeti stručnjaci za stare i nove medije i odnose s javnošću.

Udžbenik za kolegij “Teorija masovnog komuniciranja” *Medijski prijevori* nastao je na netipičan način. Predstavlja zbirku od dvanaest znanstvenih, preglednih i stručnih radova od kojih je dio objavljen u hrvatskim znanstvenim časopisima (*Politička misao* i *Međunarodne studije*), strukovnom mjesečniku *Novinar* i drugima – navodi u predgovoru urednica Gordana Vilović.

Pojedine radove koji logički poredani čine poglavlja udžbenika, povezuje zajednička sastavnica – tumačenje stanja i kretanja hrvatskih medija u usporedbi s teorijama masovnog komuniciranja i ulozi masovnih medija u današnjemu, globaliziranom svijetu, u kojemu je sve postalo blizu, prostorno i vremenski. U 21.

stoljeću uistinu oživljenim predviđanjima slavljena, pa neko vrijeme potisnutog i danas u stvarnosti oživotvorenog poimanja Marshalla McLuhana koji je još šezdesetih godina predvidio svjetsku mrežu medija i njezin utjecaj na društvo i pojedince.

Uloga masovnih medija u svim aspektima, komunikacijski oblici, svjetski medijski modeli, konzumacija masovnih medija i dominacija medija životima ljudi predstavljaju programske temeljce kolegija "Teorija masovnog komuniciranja" studija "Mediji i kultura društva" Sveučilišta u Dubrovniku i, istodobno, sadržaj knjige *Medijski prijevori*. Ta podudarnost sadržaja mogla je rezultirati samo odlukom Senata dubrovačkog Sveučilišta da to djelo Stjepana Malovića postane udžbenikom najmlađega hrvatskog studija medija, novinarstva i odnosa s javnošću.

Stjepan Malović je doktor informatičkih znanosti, smjer komunikologije, izvanredni profesor na predmetu "Tisak" Studija novinarstva Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Direktor je Međunarodnog centra za obrazovanje novinara (ICEJ, Opatija), autor dvaju sveučilišnih udžbenika (*Medijski prijevori* i *Osnove novinarstva*), te autor, suautor i urednik više od deset knjiga na temu medija. Objavio je i dvadesetak znanstvenih i stručnih radova o medijima, a aktivno je sudjelovao na više od trideset domaćih i pedesetak međunarodnih znanstvenih skupova. Malović je gostujući profesor Univerziteta u Beču, Sveučilišta u Dubrovniku, Univerziteta u Podgorici te predavač na Višoj školi novinarstva Media Plan u Sarajevu. Član je *Coordination Committee* mreže medijskih centara regije (SEENPM). Koordinator je tempus projekta JETIC. Osnivač je SEEMO (*South East European Median Organisation*) te član Vijeća za medije Hrvatskoga helsinškog odbora. Sve ga to kvalificira za autora udžbenika, ali kad je o *Medijskim prijevorima* riječ, i bez poznavanja biografskih i bibliografskih podataka o autoru, sadržaj knjige i

lako razumljiv način obrade tematski složenih cjelina, pokazuje da autor vlada interdisciplinarnim i multidisciplinarnim znanjima bez kojih nije moguće protumačiti ulogu i djelovanje medija u suvremenom društvu.

Težak put od socijalizma do Europske Unije u hrvatskom novinarstvu protumačen je u prvom poglavlju udžbenika. Autor osobito naglašava kako je javnosti nepoznato vlasništvo rak-rana u hrvatskim medijima te da su dostupni podatci samo fasada iza koje se kriju stvarni vlasnici, oni koji određuju uređivačku politiku.

Osvrt na stanje medija u Hrvatskoj 2001. godine, nazvan "Dug put do slobode", jednako je aktualan i danas zahvaljujući zaključnom dijelu o trendovima i razvitku koji se nisu promijenili, što samo potvrđuje utemeljenost autorovih postavki. "Urednici privlače kupce senzacijama i skandalima. S naslovnica vrište senzacionalistički naslovi, krv se prelijeva stranicama, ubijeni mafijaši zauzimaju cijele stranice, a sve državne ili vojne tajne trenutačno nalaze svoje mjesto u novinama. Recept je jednostavan: što više senzacija, to izvjesnije preživljavanje", napisao je Malović 2001. godine, a naslovnice i novine 2005. godine predložuju da su iste tvrdnje još utemeljenije.

Globalizacija medija tematizirana je u poglavlju "Unificiranje slike svijeta", ne kao pomodarstvo jer o globalizaciji zadnjih godina raspravljaju mnogi, od zaštitara prirode, nevladinih udruga, do političara i znanstvenika, nego kao nužnost sagledavanja stvarnog stanja i stvaranja slike svijeta ponajprije kroz mnoštvo vijesti koje odašilju četiri najjače agencije, ovom prigodom nabrojane abecednim redom: *AFP, AP, Reuters* i *UPI*. Stavove oblikuju najznačajniji mediji kao što su *The New York Times, BBC, CNN, Frankfurter Allgemeine Zeitung, The Guardian, Le Monde* ... Glasovi manjih novinskih agencija, mali, neovisni mediji i brojni slobodni novinari, nemaju velik utjecaj, zaključuje Malović, ali se ne prepušta pesimizmu. Naprotiv, upućuje na

činjenicu svakodnevnog osnaživanja informacijskih kanala koji samim svojim postojanjem umanjuju mogućnost unificiranja slike svijeta prema nekoj ideologiji ili željama pojedinih centara moći.

Poglavlje koje objašnjava put iz autokracije u demokraciju naslovljeno “Medio-kracija u sprezi s media-kracijom”, riješit će glavobolje studente koji su istu tematiku prije izlaska *Medijskih prijava* proučavali na vrijednom, ali teškim stilom pisanom djelu Thomasa Meyera, prevedenom i objavljenom i u nas (Meyer, Thomas: *Mediokracija: Medijska kolonizacija politike*, Politička misao, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2003.). Malovićeva lakoća obrade složenih pojava i jednostavnost načina izlaganja napose dolazi do izražaja u ovom poglavlju u kojemu opisuje kako mediokriteti i u post-socijalizmu plivaju kao ribe u vodi priključujući se novoj vlasti kao navodne žrtve komunizma. Stoga tranzicijska društva koja se zaogrću plaštom demokracije, u stvarnosti predstavljaju plod probitačnih mediokriteta, čudan hibrid komunizma, tranzicije i rudimentarne demokracije. Glavna politička snaga u medio-kraciji je media-kracija. Stvorena u interesnoj sprezi političara i novinara, ta (ne)principijelna koalicija utječe na stvaranje javnog mijenja pomažući “svoje” političare, a sotonizirajući one druge. Primjere iz tranzicijskih zemalja Malović uspoređuje s američkim iskustvima i uz pregled suvremenih teorija dolazi do zaključka da bez demokratizacije medija nema ni demokratizacije društva i da je uvjet bez kojeg se ne može dobro znani Bennetov postulat o istinitom, točnom, poštenom, uravnoteženom i nepristranom izvještavanju.

Razmatrajući postoji li recept za slobodu medija, uz navođenje podataka i primjera, Malović zaključuje da crnu sliku nastalu od poginulih, zatočenih i progonjenih novinara može osvijetliti samo stalna i svakodnevna borba za stvarno, a ne deklarativno, pravo na slobodu govora i tiska. Kao što su oprost i pomirenje bolni i spori, takva je i uloga

medija u njima. Sporo, bolno, ali se kreće – kaže Malović, dajući pregled stanja u medijima u ratu, kad su mnogi od njih promicali govor mržnje, do ohrabrujućih pomaka danas. Postojeći prijedpor o načinima izvješćivanja o terorizmu kako mediji ne bi služili zločinu davanjem prevelikog publiciteta teroristima, Malović iznosi kroz stavove vrhunskih novinara i praksu vodećih glasila, predlažući, zbog važnosti problema u svjetskim razmjerima, pokretanje široke rasprave među novinarima, medijskim stručnjacima i javnim djelatnicima o ulozi medija u sprječavanju terorizma.

Vlasništvo medija detaljno je razmotreno u poglavlju “Razorni utjecaj ili jamstvo slobode”. Uz pregled zakonskih rješenja u 57 zemalja, iznesena su iskustva u tranzicijskim zemljama, s posebnim osvrtom na razvitak vlasništva medija u Hrvatskoj, s tumačenjem uloga države, medijskih mogula i utjecaja vlasništva na medijsku politiku. Kao svojevrsan nastavak tog poglavlja slijedi prikaz trendova u hrvatskom novinarstvu naslovljen “Zašto nema više ozbiljnih novina?”. Navodeći primjer slovenskog *Dela*, koje je zadržalo kvalitetu, a nije gospodarski propalo, Malović upućuje na činjenicu da je poguban utjecaj politike na medije u postsocijalističkom razdoblju u Hrvatskoj doveo do drastičnog sniženja profesionalnih načela.

Poglavlje “Zbrka, farsa ili...? proučava zakonska rješenja o Hrvatskoj radio-televiziji, kao najznačajnijem mediju koji djeluje u hrvatskome medijskom prostoru i još uvijek slabishnoj javnosti. Nužnost obrazovanja novinara pokazana je u poglavlju “Stručnost kao uvjet profesionalnosti”, a izvoran je autorov doprinos prijedlog o uvođenju stručnog ispita za novinare. Sam naslov “Manipulacije jače od regulative” istodobno je srž poglavlja o medijima i izborima na koje se nastavlja zaključni tekst o hrvatskoj medijskoj sceni u 2004. godini koji sadržava usporedbe s pojedinim primjerima iz svijeta: “Ima li sloboda granica?”. U njemu Malović još jednom ističe misao vodilju

koja se provlači sadržajem udžbenika: *Zauzimanje strane je nedopustivo u informiranju, to je moguće samo u komentarima.*

Sveukupno gledajući, Malovičevi *Medijski prijepori* iznesene dvojbe ne ostavljaju otvorenima, nego ih neprijeporno i jasno zatvaraju više puta s dobrim razlogom istaknutim Bennetovim pravilom o istinitom, točnom, poštenom, nepristranom i uravnoteženom izvješćivanju. Studentima koji će učiti po Malo-

vičevu udžbeniku još samo preostaje neprijeporno jasno iznesena načela provoditi u praksi. Tada će se stručno osposobljeni novinari lakše odupirati vlasničkim, političkim, gospodarskim i inim centrima moći, javnost će vratiti povjerenje u medije i u toj uzročno-posljedičnoj vezi ojačat će snaga javnog mnijenja, kotač-zamašnjak demokracije.

Dorđe Obradović